

Neuvostokulttuuri

Simo Mikkonen

Neuvostoliiton kulttuurivaihto-ohjelmat – kulttuurista kylmää sotaa vai diplomatiaa?

Stalinin kuolemaa seuranneina vuosina Neuvostoliitto käynnisti mittavan kulttuurivaihto-ohjelmien sarjan. Huippuluokan neuvostoartistit vyöryivät länsimaisille areenoille. Rajoja avattiin turismille, laajennettiin ulkomaille suuntautunutta radiotoimintaa, ryhdyttiin vaihtamaan radio- ja televisio-ohjelmia myös länsimaiden kanssa, solmittiin ystävyyskaupunkisopimuksia ja osallistuttiin näyttävästi kansainvälisiin messuihin ja näyttelyihin. Simo Mikkonen käsittelee neuvostoajan kulttuurivaihto-ohjelmia ja pohtii niiden perimmäistä olemusta.

Hruštšovin kaudella käynnistetyillä kulttuuriohjelmilla oli keskeinen rooli Neuvostoliiton merkittävässä ulkopoliittisessä käänteessä erityisesti suhteessa länsimaihin. Kattavaa tutkimusta kulttuurin roolista Neuvostoliiton ulkopoliitikassa ei ole tehty huolimatta siitä tosiseikasta, että kulttuurin merkitys on kylmän sodan uudemmassa tutkimuksessa noussut keskeiseen asemaan.¹

”Kulttuurinen kilpailu kapitalististen demokratioiden ja kommunististen valtioiden välillä on ollut ainutlaatuinen historiallinen tapahtuma, jota voidaan tehokkaasti tarkastella ainoastaan vertailemalla molempien osapuolten narratiivia. [...] Koskaan aiemmin eivät imperiumit ole tunteneet vastaavaanlaista pakottavaa tarvetta todistaa paremmuuttaan, esitellä henkistä ylemmyyttään, hakea ’edistyksen’ tuomaa etulyöntiasemaa, voittaa laajojen joukkojen tukea ja hyväksyntää kilpailussa, jota voisi kutsua kulttuuriolympialaisiksi.”²

Lainaus on David Cauten vuonna 2003 julkaisemasta kirjasta, jossa hän tarkastelee kulttuurista kylmää sotaa pääosapuolten näkökantoja ja aineistoja yhdistellen. Kulttuurista kylmää sotaa

---

¹ Neuvostoliiton ulkopoliittikkaa ja roolia kylmässä sodassa käsittelevät yleisesitykset sivuuttavat kulttuurin lähes täydellisesti. Aleksander Fursenko & Timothy Naftali (2006) *Khrushchev's Cold War. The Inside Story of an American Adversary*, New York: W. W. Norton. Jonathan Haslam (2011) *Russia's Cold War. From the October Revolution to the Fall of the Wall*, New Haven: Yale University Press. Vladislav M. Zubok (2007) *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill: University of North Carolina Press. Zubokin kirja on edellä mainituista kirjoista ainoa, joka edes sivuaa kulttuurin roolia kylmässä sodassa nostaten lyhyesti esille esimerkiksi radiotoiminnan merkityksen sekä Pasternakin Tohtori Živagon. Näin siitä huolimatta, että erityisesti Hruštšoville ja tämän ulkopoliitikalle kulttuurilla ja kulttuurisella vaikuttamisella oli aivan keskeinen merkitys.

² David Cauten (2003) *The Dancer Defects. The Struggle for Cultural Supremacy During the Cold War*, Oxford: Oxford University Press, 3.

Puna-armeijan kuoron harmonikkaituri Lontoossa 1963. Suomen Kuvapalvelu / T. D. Marshall.

käsitteleviä teoksia on viime vuosina ilmestynyt useita, mutta ne on kirjoitettu lähes poikkeuksetta Yhdysvaltain näkökulmasta. Vaikka kulttuuri on kylmän sodan tutkimuksessa ollut nouseva alue ja amerikkalaista massakulttuuria on yleisesti pidetty yhtenä Yhdysvaltain merkittävimmistä ulkopoliittisista valttikortteista,³ jäävät kulttuuri ja kulttuurinen vaikuttaminen edelleen usein perinteisen diplomatian, korkean tason politiikan ja sotilasoperaatioiden varjoon kylmän sodan tutkimuksessa. Kulttuurisia toimia ei nähdä osana valtavirtaa edes silloin, kun ne liittyivät suoraan korkean tason politiikkaan.⁴

Kuvaavaa tutkimuksen vähäisyyden kannalta on määrittelyongelma, johon törmätään kulttuurisen kylmän sodan osalta. Kulttuurisen kylmän sodan laariin kaadetaan usein kaikki se, mitä ei saada sopimaan perinteisen valtioiden välisen diplomatian eikä sotilaallisen tai taloudellisen toiminnan piiriin. Yksi vaihtoehto on käyttää lähtökohtana Yhdysvaltain aikalaismäärittelyä. Yhdysvallat kehitti kylmän sodan käynnistytessä 1940-luvun jälkipuoliskolla kulttuuri-diplomatiaksi kutsutun ulkopoliittikan haaran, josta on kehittynyt varsin keskeinen osa Yhdysvaltain kansainvälistä toimintaa. Perinteinen diplomatia rajautuu yleensä pienen valtaeliitin toiminnaksi. Sotilaalliset toimet taas ovat valtioiden ja niiden sotavoimien välisiä. Näissä tavallisilla ihmisillä on vain sivustakatsojan rooli. Kulttuuridiplomaattinen toiminta sen sijaan kohdistuu ennen kaikkea kohdemaan väestöön ja pyrkii näin ollen vaikuttamaan ja vetoamaan yleiseen ajatteluun. Kylmässä sodassa tämä merkitsi Yhdysvaltain näkökulmasta kommunistisen puolueen vallan kyseenalaistamista erilaisen kulttuurisen toiminnan avulla: opiskelijavaihtoa, turismia, kansainvälistä radiotoimintaa sekä muun muassa amerikkalaisen kulutusyhteiskunnan ja modernin elämäntyylin esittelemistä, mistä tulikin lopulta ehkä keskeisin kulttuurinen ase taistelussa ihmisten sieluista.

Amerikkalaisessa traditiossa on pyritty selkeään rajanvetoon kulttuuridiplomatian, propa-

gandan ja kulttuurien välisen kanssakäymisen välillä. Vaikka rajat eivät ole selväpiirteiset, Yhdysvalloissa niille löytyy kohtuullisen selkeä perustelu perinteisesti laajan kansalaisyhteiskunnan olemassaolosta, jolloin myös valtionhallinnon ulkopuolella kansainvälisiä toimijoita on aina ollut runsaasti. Tämä erottelu ei kuitenkaan toimi Neuvostoliiton tapauksessa. Siinä missä ystävyysseurat edustivat länsimaissa ennen kaikkea kansalaisyhteiskuntaa, Neuvostoliitossa ne olivat kiinteä valtionhallinnon osa. Kommunistinen puolue valvoi niiden toimintaa, ja niiden tavoitteet oli määritelty suoralla kytköksellä Neuvostoliiton ulkopoliittisiin tavoitteisiin. Kulttuuridiplomatian perinteinen määrittely toimii

3. Walter L. Hixson (1996) *Parting the Curtain. Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945–1961*, London: Macmillan Press.

4. Kylmän sodan yleisesityksissä kulttuurin osuus yleensä sivuutetaan joko täydellisesti tai muutamalla sivulauseella. John Lewis Gaddis (2005) *The Cold War. A New History*, New York, Penguin Press, joka muuten on erinomainen yleisteos kylmästä sodasta, mainitsee Hruštšovin rauhanomaisen rinnakkainolon politiikan, mutta kuten niin usein käy, ei tarkastele sen ilmenemismuotoja. Käytännössä kulttuurin roolin tarkastelu on jäänyt erillisiin tutkimuksiin, joita ei lopulta ole omaksuttu kylmän sodan tutkimuksen valtavirtaan. Lisäksi ylivoimaisesti suurin osa kulttuurista kylmää sotaa käsittelevistä teoksista on kirjoitettu Yhdysvaltain näkökulmasta. Ks. esim. Peter Coleman (1989) *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Post-War Europe*, New York: Free Press. Reinhold Wagnleitner (1994) *Coca-Colonization and the Cold War. The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*, Chapel Hill: University of North Carolina Press. Hixson (1996). Frances Stonor Saunders (1999) *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, London: Granta Books. Caute (2003). Yale Richmond (2003) *Cultural Exchange and the Cold War. Raising the Iron Curtain*, University Park: Penn State Press. Victor Rosenberg (2005) *Soviet-American Relations, 1953–1960. Diplomacy and Cultural Exchange During the Eisenhower Presidency*, Jefferson: McFarland & Co. Maininnan ansaitsee myös Jessica Gienow-Hechtin 'Culture and the Cold War in Europe', in Melvyn Leffler & Odd Arne Westad (toim) *The Cambridge History of the Cold War*, vol. I, Cambridge: Cambridge University Press, 398–419.

Neuvostoliiton tapauksessa huonosti, vaikka tähänkin on pyritty.⁵

Neuvostoliiton kansainvälisiä kulttuurisia toimia täytyy joko tarkastella yksittäisinä ilmiöinä tai ne tulee kokonaisuudessaan nähdä osana laajempia ulkopoliittisia tavoitteita. Koska Neuvostoliiton tapauksessa kulttuurisen toiminnan kenttä on erittäin laaja, keskityn tässä artikkelissa tarkastelemaan Hruštšovin kauden toimia, jolloin monet kulttuurisen vaikuttamisen muodot kehittyivät ja kulttuurinen vaikuttaminen oli jonkin aikaa Neuvostoliiton ulkopoliitiikan keskiössä. Myöhemminä vuosina kulttuurin merkitys ulkopoliittisessa toiminnassa väheni, mutta sen muodot säilyivät aina Neuvostoliiton hajoamiseen saakka ja noudattelivat pitkälti Hruštšovin kaudella luotua mallia.

Tämän artikkelin päähuomio on Neuvostoliiton virallisissa yrityksissä käyttää kulttuuria mielipiteiden muokkaamiseen Yhdysvalloissa.⁶ Pyrin selvittämään, mihin Neuvostoliitto pyrki ja mitä keinoja tässä kulttuurien kylmässä sodassa käytettiin. Tähän mennessä ainoa monografia kulttuurista Neuvostoliiton ulkopoliitiikan osana on Frederick Barghoornin *Soviet Cultural Offen-*

sive vuodelta 1960. Puolen vuosisadan mittaan arkistoja on avautunut, ja tutkimuksellinen mielenkiintokin on suuntautunut uudelleen. Useat tutkijat ovat sivunneet tätä aihetta, mutta kukaan ei ole toistaiseksi käsitellyt sitä systemaattisesti arkistolähteiden valossa.⁷ Tony Shaw kirjoitti artikkelissaan kahdeksan vuotta sitten laajasta kiinnostuksesta Neuvostoliiton roolia kohtaan kulttuurisessa kylmässä sodassa, mutta käytännössä tutkimus on jäänyt vähäiseksi. Sitä ei ole ilmestynyt myöskään merkittävässä määrin näiden kahdeksan vuoden aikana, vaikka useat tutkijat ovat korostaneet sekä tutkimuksen puutetta että tarvetta.⁸ Erityisen kiinnostavaksi tilanteen tekee se, että vaikka Neuvostoliiton sisäistä dynamiikkaa, kulttuuripoliittikkaa ja kotimaista propagandaa on tutkittu, Neuvostoliiton kulttuurinen vaikuttaminen omien rajojensa ulkopuolella on jäänyt tutkimuksen ulkopuolelle.⁹

Kulttuuri nousi poliittisesti tärkeään asemaan Geneven huippukokouksen (1955) jälkeen. Tammikuussa 1958 solmittua Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välistä kahdenvälistä kulttuuri-vaihtosopimusta voidaan pitää yhtenä keskeisis-

5. Nigel Gould-Davies (2003) 'The Logic of Soviet Cultural Diplomacy', *Diplomatic History* 27, 193–214.

6. Vaikka suora propaganda usein luetaan kuuluvaksi kulttuuriseen vaikuttamiseen, olen rajannut sen tämän artikkelin ulkopuolelle. Ulkomainen propaganda on Neuvostoliiton tapauksessa liian mittava ja keskeinen aihe käsiteltäväksi samassa artikkelissa muun kulttuurivaikuttamisen ohella, vaikka propaganda kiistatta tukikin muuta kulttuuritoimintaa ja päinvastoin.

7. Lähimmäksi omaa tutkimustani osuu artikkelikokoelma, jossa pyritään kylmän sodan historiassa vertailemaan tutkimukseen. Lupaavasta nimestään huolimatta artikkelit ovat kuitenkin varsin irrallisia yksittäistutkimuksia kylmän sodan eri ilmiöistä. Patrick Major & Rana Mitter (toim.) (2004) *Across the Blocs. Exploring Comparative Cold War Cultural and Social History*, London: Routledge.

8. Tony Shaw (2001) 'The Politics of Cold War Culture', *Journal of Cold War Studies* 3, 59–76. Shaw katsoo että huolimatta laajasta kiinnostuksesta aihetta kohtaan valtaosa tutkimuksesta tehdään edelleen läntisestä näkökulmasta. Samaan ongelmaan kiinnittivät huomionsa myös

Major & Mitter (2004), 4, sekä Caute (2003), vii–ix. Osgood on painottanut, että diplomatian historia on toistaiseksi välttänyt tarkastelemasta kulttuurin osuutta kylmässä sodassa, Kenneth A. Osgood (2002) 'Hearts and Minds: The Unconventional Cold War', *Journal of Cold War Studies* 4, 85–107. Suomessa tässä suhteessa erittäin lupaavaa tutkimusta on tehnyt Pia Koivunen (2011) 'Overcoming Cold War boundaries at the World Youth Festivals', Sari Autio-Sarasmo & Katalin Miklossy (toim.), *Reassessing Cold War Europe*, London: Routledge, 175–192.

9. Shaw (2001). Tässä suhteessa edustavana esimerkkinä voi pitää Neuvostoliiton radiotoimintaa: Gorjaeva on kirjoittanut ja toimittanut neuvostoradiota käsitteleviä tutkimuksia, jotka kuitenkin kokonaan sivuuttavat Neuvostoliiton ulkomaisen radiotoiminnan, T. M. Gorjaeva (toim.) (2007) *Velikaia kniga Dnia...'' Radio v SSSR: Dokumenty i Materialy*, Moskova: Rosspen. T.M.Gorjaeva (2000) *Radio Rossii, Politicheskii kontrol sovetskogo radioveshyshaniia v 1920–1930kh godakh:dokumentirovannaia istoriia*, Moskova: Rosspen.

tä merkkipaaluista Neuvostoliiton kulttuurisessa kylmässä sodassa. Sopimus piti sisällään useita muissa kahdenvälisissä sopimuksissa toistuvia piirteitä. Sopimukset olivat käännteentekeviä siinäkin suhteessa, että ne mahdollistivat aiempaa moninkertaisesti laajemmat yhteydet sopimusmaiden välille. Neuvostonäkökulmasta sopimusten katsottiin pakottavan lännen kulttuuriseen kanssakäymiseen Neuvostoliiton kanssa sekä lieventävän aggressiivista neuvostovastaisuutta. Sen sijaan että sopimukset olisivat määritelleet tiukat rajat yhteistyölle, ne jätettiin sen verran avoimiksi, etteivät länsivallat voineet kontrolloida oman puolensa toimintaa liian tiukasti.¹⁰ Tämä mahdollisti Neuvostoliitolla esimerkiksi varsin vapaan yhteistyön amerikkalaisten konserttiorganisaatioiden ja promoottorien kanssa vailla aiempia hallinnollisia esteitä.

Merkittävin yksittäinen Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välisen sopimuksen ilmentymä olivat vastavuoroisesti järjestetyt kansalliset näyttelyt, neuvostonäyttely New Yorkissa sekä amerikkalainen näyttely Moskovassa kesällä 1959. Moskovan näyttely oli käytännössä amerikkalaisen kultusyhteiskunnan näyteikkuna neuvostoimperiumin sydämessä, ja se onkin saanut runsaasti huomiota tutkimuksessa.¹¹ Neuvostoliiton osuus näissä sopimuksissa, saati niiden vaikutusten arviointi, on sen sijaan jäänyt tutkimuksen ulkopuolelle.¹² Puolue osaltaan seurasi erittäin tarkasti sekä Moskovassa järjestettyä näyttelyä että New Yorkin näyttelyn suunnittelua ja valmistelua.¹³ Ylipäätään keskittyminen pääasiallisesti Yhdysvaltain näkökulmaan aiheuttaa huomattavan vääristymän, koska sopimuksen syntymisessä nimenomaan Neuvostoliitolla ja Hruštšovilla oli keskeinen rooli. Sopimus liittyi keskeisesti rauhanomaisen rinnakkaiselon politiikkaan.¹⁴

Kulttuurinen vaikuttaminen oli osa kylmän sodan politiikkaa, jolla pyrittiin vetoamaan suoraan vastapuolen kansalaisten tunteisiin ja muokkaamaan mielipiteitä. Kyse ei olekaan kylmän sodan ajan marginaalisesta ilmiöstä vaan sen tärkeästä ilmentymästä. Huomionarvoista

on sekin, että kylmä sota päättyi rauhanomaisesti, missä kulttuurivaihdolla ja kulttuurisella vaikuttamisella oli oma roolinsa. Turismi, työmatkat, ulkomaiset radiokanavat sekä lukuiset muut toimet tarjosivat ihmisille tietoa elämästä rautaesiripun toisella puolen, mikä lisäsi neuvostokansalaisten epäuskoa kommunismin mahdollisuuksiin tarjota ihmisille hyvä elämä. Tässäkin suhteessa on kiinnostavaa, että monet kulttuurivaihdon muodot tulivat mahdolliseksi nimenomaan Neuvostoliiton aloitteesta – entistä suuremman painon antaminen kahdenvälisille sopimuksille mahdollisti länsimaisten vaikutteiden nopeamman virtaamisen Neuvostoliittoon. Koska tämä artikkeli pyrkii valottamaan kulttuurin aseman muutosta Neuvostoliiton ulkopoliitikassa sekä kulttuurisen vaikuttamisen yleisiä linjoja, on aineisto koottu pääasiallisesti Moskovassa sijaitsevasta Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (RGANI) kokoelmasta sekä Venäjän valtionarkistosta (GARF).

10. Žukovin muistio kahdenvälisistä sopimuksista Neuvostoliiton ja Länsi-Euroopan sekä Amerikan välillä, 28.11.1961. RGANI f. 5, op. 30, d. 370, ll. 74–76.

11. Marilyn S. Kushner (2002) 'Exhibiting Art at the American National Exhibition in Moscow, 1959: Domestic Politics and Cultural Diplomacy', *Journal of Cold War Studies* 4, 6–26; Hixson (1996) 169–180. Richmond (2003) 14–20. Rosenberg (2005) 131–132.

12. Merkittävänä poikkeuksena täytyy mainita Susan Reidin (2008) innovatiivinen artikkeli 'Who Will Beat Whom? Soviet Popular Reception of the American National Exhibition in Moscow, 1959', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 9, 855–904, jossa Reid tarkastelee yksittäisten neuvostokansalaisten reaktioita amerikkalaiseen näyttelyyn.

13. Žukovin muistioita NKP:n keskuskomitealle amerikkalaisesta näyttelystä Moskovassa, 9.1–27.7.1959. RGANI f. 5, op. 30, d. 291. Puoluejohto seurasi tarkoin näyttelyn etenemistä, kansalaisten reaktioita, sekä tapoja, joilla näyttely vetosi ihmisiin.

14. Rauhanomaisen rinnakkaiselon suhdetta Yhdysvaltojen kanssa solmittuun vaihtosopimukseen on tarkastellut Rósa Magnúsdóttir (2006) "Be careful in America, Premier Khrushchev!" Soviet perceptions of peaceful co-existence with the United States, *Cahiers du Monde russe*, 47, 109–130.

Kulttuuridiplomatiaa vai kulttuurista vaikuttamista

Toisen maailmansodan jälkeisenä aikana ulkopoliitikasta tuli erityisesti demokraattisesti hallituissa maissa entistä riippuvaisempaa laajojen ihmisjoukkojen mielipiteistä. Äänestäjäkunnan vaikutus kansainvälisiin suhteisiin kasvoi merkittävästi. Neuvostoliitto pyrki hyödyntämään tätä demokraattisten järjestelmien keskeiseksi heikkoudeksi katsomaansa piirrettä. Kulttuurisella vaikuttamisella pyrittiin vetoamaan ja vaikuttamaan kohdemaiden väestöön siten, että nämä maat joutuisivat äänestäjäkunnan paineessa toteuttamaan Neuvostoliitolle mieluisempaa ulkopoliitiikkaa. Eisenhowerin ajan ulkopoliitiikan keskeinen hahmo, John Foster Dulles, ilmaisi tämän käänteisesti toteamalla Geneven huippukokouksesta (1955), ettei Yhdysvallat neuvotteluja halunnut, mutta ihmisten odotukset pakottivat heidät niihin.¹⁵ Neuvostoliiton ulkopoliitiikan keskeisenä pyrkimyksenä Stalinin kuoleman jälkeen olikin lieventää pelkoja Neuvostoliittoa kohtaan sekä tukea rauhanpyrkimyksiä erityisesti NATO-maissa. Tämä tarkoitti nimenomaan keskiluokkaan vaikuttamista.¹⁶ Tärkeinä nähtiin neuvostovastaisuuden vähentäminen ja myönteisen suhtautumisen lisääminen. Vaikkei näillä toimilla vakavasti uskottu ihmisten kääntyvän kommunisteiksi, niillä pyrittiin varmistamaan Neuvostoliiton läsnäolo ihmisten mielissä ja vieläpä positiivisena tekijänä. Tässä suhteessa ulkopoliitiikan uudelleenjärjestely 1950-luvun puolivälissä liittyi destalinisatioprosessiin.¹⁷

Neuvostoliiton tapauksessa on kuitenkin otettava huomioon, että toisin kuin Yhdysvallat, jossa kylmän sodan katsotaan alkaneen vasta toisen maailmansodan jälkeen, Neuvostoliitto noudatti jo 1920- ja 1930-luvulla samaa linjaa kuin toista maailmansotaa seuranneina vuosina. Neuvostoliitto pyrki aktiivisesti levittämään kommunismia ja samalla hyödyntämään erilaisia kulttuurisen vaikuttamisen keinoja neuvostomyönteisten asenteiden edistämiseksi. Neu-

vostoliitto kytki taitavasti kansainvälisen propagandan, taiteen, joukkoviestinnän sekä lukuisat muut keinot ulkopoliitiikkansa osaksi. Vaikka 1930-luvulla Neuvostoliiton huomio oli suuntautunut yhä enemmän kotimaan asioihin, esimerkiksi Saksaan ja Kiinaan kohdistettiin lukuisia propagandatoimia. Propagandaa tärkeämmäksi koettiin kuitenkin eristäminen: kielteisten vaikutteiden pelossa neuvostojohdo minimoi kansalaisten yhteydet ulkomaille.

Stalinin kuolemaan saakka (1953) Neuvostoliiton ulkopoliitikassa tapahtui vain varsin pieniä muutoksia. Esimerkiksi musiikki, jonka Neuvostoliitossa katsottiin olevan poikkeuksetta muuta maailmaa korkeammalla tasolla, pidettiin tiukasti erossa ulkomaisista vaikutteista. Käytännössä Neuvostoliitto ylivertauisuutensa osoittaakseen lähetti ulkomaisiin kilpailuihin parhaita muusikoitaan, mutta muutoin rajat pidettiin tiukasti suljettuina ja esimerkiksi konserttikiertueita länsimaihin järjestettiin vain erittäin harvoin. Puolueen keskuskomitea totesi, ettei ennen vuotta 1955 kulttuurisuhteita Yhdysvaltain kanssa käytännössä ollut. Paul Robesonin ja Jehudi Menuhinin kiertueet mainittiin poikkeustapauksina.¹⁸

Tilanne muuttui radikaalisti 1950-luvun jälkipuoliskolla, jolloin neuvostomuusikoita ja -tanssijoita alkoi vyöryä länsimaisille areenoille. Yksittäisten kilpailijoiden sijasta kokonaiset orkesterit ja oopperatalot tekivät kuukausien mittaisia, useita maita käsittäneitä kiertueita. Toiminnassa oli selkeä poliittinen ulottuvuus, ja se oli luonnollista jatkoa Neuvostoliiton kasvavalle läsnäololle kansainvälisillä kentillä. Esimerkiksi Neuvostoliiton pääasiallinen ulkomainen radio-

15. Muistio NRC:n 256. tapaamisesta, 28.7.1955. *Foreign relations of the United States, 1955-57*, 5:534, Washington: State Department, Bureau of Public Affairs.

16. Zubok (2007), 102, 104.

17. Zubok (2007), 104.

18. Raportti kulttuurisuhteista USA:n kanssa, 19.4.1972. RGANI f. 5, op. 64, d. 126, ll. 20-24.

projekti, Radio Moskova moninkertaisti lähetyksensä määrän vuodesta 1945 vuoteen 1959. Vaikka kasvu alkoi jo Stalinin aikana, Yhdysvaltain viranomaisetkin huomioivat, että 1950-luvun lopulla Radio Moskovan viikoittainen volyyymi lisääntyi peräti 15 prosentilla vuosittain.¹⁹

Määrällistä kasvuakin selkeämmin kulttuurin keskeisestä asemasta ulkopoliitikassa kertovat hallinnolliset muutokset. Vuonna 1957 Vjatšeslav Molotovin pitkän valtakauden muovaama ulkoministeriö menetti merkittävästi valtaansa uudelle Ulkomaisten kulttuurisuhteiden valtionkomitealle, GKKS:lle. Sille keskitettiin suunnittelu- ja koordinoituvastuu lukuisista eri kulttuurisen vaikuttamisen muodoista sekä ylipäätään toiminnasta, jota Yhdysvalloissa kutsuttiin kulttuuridiplomatiaksi. Ulkoministeriön ohella GKKS otti hallintaansa esimerkiksi radiokomitean sekä kulttuuriministeriön ulkomaille suuntautuneet toimet. Komitea pysyi vallassa läpi Hruštšovin kauden, ja se lakkautettiin lopullisesti vuonna 1967, jolloin valta palautui alkupe räisille organisaatioille, erityisesti ulkoministeriölle. Komitean luonteesta kertovat paljon sanamuodot, joilla se määritteli kulttuurivaihdon ja kulttuurisen vaikuttamisen tavoitteet. Komitea oli KGB:n tapaan muodollista asemaansa merkittävämpi yksikkö, joka käytti merkittävää valtaa muihin valtionhallinnon osiin nähden. Komitea kontrolloi kulttuurinvaihtosopimuksia ulkomaisten kanssa, ohjasi näihin suunnattua propagandaa, sekä osallistui ulkomaille lähtevien ja sieltä tulevien henkilöiden kontrollointiin.²⁰

Kulttuurisuhteiden valtionkomitea toimi tavoitteidensa vuoksi paljon ulkomaisten hallituksen kanssa. Tässä suhteessa onkin kiinnostavaa, että Yhdysvaltojen turvallisuusneuvosto, joka käytännössä hahmotteli Yhdysvaltain ulkopoliittikan keinot, rajat ja mahdollisuudet, määritteli tavoitteet Neuvostoliiton kanssa tapahtuvan kulttuurivaihdon osalta hyvin samankaltaisesti kuin Neuvostoliitto USA:n suhteen. USA:n tavoitteena oli "[l]isätä Neuvostoliiton ... kansan

keskuudessa ymmärrystä ulkomaailmasta siten, että heidän näkemyksensä perustuvat faktoihin eivätkä kommunistiseen fiktion."21 Vastaava tavoite oli GKKS:n 1950-luvun määritelmässä aivan keskeinen: länsimaiden vääristely tuli korvata asianmukaisella tiedolla Neuvostoliitosta. Toki Yhdysvallat asetti tavoitteita, jotka eivät sopineet neuvostomääritelmään, kuten kiinnostuksen lisääminen kulutusyhteiskuntaa kohtaan, ajattelunvapauden edistäminen tai nationalistimin ruokkiminen Neuvostoliitossa.²² Yhtymäkohdat kuitenkin viittaavat siihen, että GKKS:n toiminta oli luonteeltaan aiempaa vähemmän aggressiivista ja pyrki ennen kaikkea haastamaan länsimaiden hallituksen kilpailuun, aivan kuten Hruštšovkin omista lausunnoissaan usein esitti. Kulttuurisuhteiden valtionkomitean tavoite olikin kulttuurisella vaikuttamisella minimoida erityisesti Yhdysvaltain vaikutusvaltaa kohdemaissa, sekä kansallisen ja poliittisen riippumattomuuden tukemista erityisesti kolmannessa maailmassa. Neuvostovaikutuksen suora lisääminen oli toisella sijalla ja ilmeni pääasiassa koulutuksen ja kaikkinaisen kulttuuriyhteistyön kautta.

Neuvostoliitto vältti korostamasta ylivertaisuuttaan vaan vetosi enemmän kulttuurien väli-

19. United States Information Agency (1960) 'Advance Release: for Monday papers, 1.2.1960', Stanford University: Hoover library collections. Neuvostoliiton ulkomaan lähetykset ylsivät 975 tuntiin viikossa, kun Voice of American viikoittainen määrä oli 609 tuntia. Tarkemmin Radio Moskovan toiminnasta, ks. Simo Mikkonen (2012) 'To control the world's information flows – Soviet Cold War broadcasting', teoksessa Andreas Fickers & Alexander Badenoch & Christian Heinrich-Franke (toim) *Airy Curtains in the European Ether. Broadcasting and the Cold War*, Baden-Baden: Nomos. Ilmestyy keväällä 2012.

20. Žukovin muistio keskuskomitealle, 16.7.1959. RGANI f. 5, op. 30, d. 304, ll. 78–84.

21. NSC 5607, Objectives. *Foreign Relations of the United States, 1955–1957*, 24, Washington: U.S. Government Printing Office, 220–23.

22. NSC 5607, Objectives. *Foreign Relations of the United States, 1955–1957*, 24, Washington: U.S. Government Printing Office, 220–23.

seen solidaarisuuteen. Ylivallan sijasta korostettiin kansainvälistä yhteistyötä. Niinpä esimerkiksi radion ja television osalta pyrittiin ohjelmien molemminpuoliseen vaihtoon, taiteilijoita ja turistiryhmiä lähetettiin vastavuoroisuusperiaatteella ja painotuotteita vaihdettiin tasapuolisesti. Koulutus, jolla oli erittäin keskeinen merkitys erityisesti kolmanteen maailmaan suuntautuvissa toimissa, oli pitkälti yhdensuuntaista, usein Neuvostoliiton antamaa teknistä koulutusta. Länsimaiden kanssa koulutusvaihto taas perustui periaatteessa vastavuoroisuuteen. Eräs Neuvostoliiton kulttuuristen toimien varhaisista tarkastelijoista totesi osuvasti, että ”kommunistien kulttuurinen diplomatia on informaation, taiteen, tieteen, sekä erilaisten kulttuuristen materiaalien, symbolien, henkilöiden ja ideoiden järjestelmällistä hyödyntämistä ulkopoliittisina välineinä”.²³

Kulttuurisuhteiden valtionkomitean vallasta kertoo sekin, että sen puheenjohtaja Juri Žukov hoiti esimerkiksi neuvottelut kahdenvälisestä sopimuksesta amerikkalaisten kanssa eikä suinkaan ulkoministeriö, huolimatta siitä, että julkisesti sopimuksen allekirjoitti suurlähettiläs Georgi Zarubin.²⁴ Tyypillisesti komitea hoiti asioiden järjestelyn taka-alalla, julkisuudelta piilossa, mistä lienee osittain johtunut sekin, että Juri Žukov on myös henkilönä jäänyt varjoon.²⁵ Hän toimi ennen Kulttuurisuhteiden valtionkomitean pestiään Pravdan varapäätoimittajana, kirjeenvaihtajana Ranskassa ja kirjoitti lukuisia matkakertomuksia sekä tietokirjoja maailman eri maista.²⁶ Vaikka Žukovin komitealle annettiin laajat valtuudet, hän pyrki jatkuvasti kasvattamaan auktoriteettiaan. Muistiossaan keskuskomitealle hän avoimesti ihaili Yhdysvaltain ulkomaille suunnatun propagandan tehokkuutta sekä eri osastojen kykyä neuvotella ja koordinoida toimiaan. Hänen mukaansa näitä oppeja tulisi soveltaa myös Neuvostoliiton ulkomaille suunnatussa propagandassa. Žukovin johtama komitea perustettiin juuri tällaiseksi koordinaatio- ja suunnitteluelimeksi.²⁷ Tämä myös

osaltaan selittää Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton toimien päämäärien yhteneväisyyksiä.

Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton kulttuurinvaihtosopimus 1958

Kuvaavaa on, että kun Yhdysvallat ehdotti Neuvostoliitolle kulttuurivaihto-ohjelmaa maiden välille vuonna 1949, tämä torjuttiin varsin suoraan. Neuvostoliitolla ei ollut halua molemminpuoliseen toimintaan.²⁸ Geneven huippukouksen (1955) jälkeen neuvostojohto puolestaan pyrki useiden kulttuurivaihtosopimusten solmimiseen. Iso-Britannia ja Ranska olivat ensimmäisten sopimusmaiden joukossa. Yhdysvallat oli vuorostaan varovainen ja epäili Neuvostoliiton motiiveja peläten vakoojia, joiden pääsyä Yhdysvaltoihin sopimus helpottaisi. Yhdysvallat ei myöskään ollut tottunut kulttuurin saralla maidenvälisiin laajoihin sopimuksiin, koska vaihdon katsottiin yleensä toimivan hyvin ilman yleissopimuksia, erityisesti kun monet vaihdon

23. Barghoorn (1960), 11.

24. Zarubin antoi sopimukselle Yhdysvalloissa käytetyn nimen, Lacy-Zarubin-sopimus. Zhukovin muistio Pospeloville tapaamisesta George Allenin kanssa, 2.1.1958. RGANI f. 5, op. 33, d. 72, l. 1.

25. Juri tunnettiin myös nimellä Georgi, ja hänet onkin helppo sotkea kuuluisampaan nimikaimaansa, marsalkka Georgi Žukoviin, joka toimi mm. puolustusministerinä 1950-luvun jälkipuoliskolla.

26. Žukov syrjäytettiin komitean puheenjohtajan paikalta 1962, jonka jälkeen hän oli vähemmän tärkeissä tehtävissä, kuten Neuvostoliiton rauhankomitean varapuheenjohtaja vuoteen 1982.

27. Žukovin muistio keskuskomitealle koskien Yhdysvaltain propagandapalvelun toimintaa, 20.1.1958. RGANI f. 5, op. 30, d. 270, ll. 6–25.

28. Unites States Department of State (1949) 'Cultural Relations Between the United States and the Soviet Union. Efforts to Establish Cultural-Scientific Exchange Blocked by the U.S.S.R.', Stanford University: Hoover library collections. Muistion tarkoituksena oli epäilemättä osoittaa Neuvostoliiton estäneen sopimuksen syntymisen, joskin Yhdysvaltain tavoitteet molemminpuolisesta vapaasta ajatusten ja ihmisten vaihdosta olivat Stalinille mahdoton ajatus.

osapuolista olivat kolmannen sektorin toimijoita. Neuvostoliitto kuitenkin tarvitsi muodollisen sopimuksen, jotta sen hallinnonhaarat saisivat riittävän mandaatin laajamittaiseen toimintaan.

Jo ennen kahdenvälistä vaihtosopimusta Yhdysvallat onnistui käynnistämään yhden sota-vuosina alkaneen vaihtomuodon, joka kuitenkin päätettiin lopettaa 1940-luvun lopulla. Kyseessä oli venäjänkielisen kerran kuukaudessa ilmestyvän *Amerika*-lehden levittämistä Neuvostoliitossa. Neuvostoliitto sai vastaavasti levittää englanninkielistä *Neuvostoliitto*-lehteään Yhdysvalloissa. Yhdysvallat oli lopettanut vaihdon, koska lehden levittämistä Stalinin aikana sabotoitin ja käytännössä estettiin. Nyt lehdille annettiin uusi mahdollisuus. Painokseksi sovittiin 50 000. Vaikka *Amerika*-lehden sallittiin ilmestyä hyvätahdon eleenä Neuvostoliitossa, keskuskomitean ideologinen osasto oli antanut salaisesti tiukat ohjeet sen levittämisen estämiseksi, koska lehden katsottiin edustavan Yhdysvaltain propagandaa ja keskittyvän vain positiivisten puolien ylikorostamiseen ja rikollisuuden, rotusorron, työttömyyden ja kulttuurisen mädännäisyyden salaamiseen. Niinpä jakelun uudelleen alkaessa 1950-luvun puolivälissä puolue antoi ohjeet lehden sijoittamisesta vain syrjäisiin lehtikioskeihin, kauas metropysäkeiltä ja vilkkailta kaduilta. Lisäksi liki puolet tuli jättää kokonaan jakamatta, koska sopimuksen mukaan vajaa puolet lehdistä oli mahdollista palauttaa amerikkalaisille, jos niitä ei saatu myydyksi. Lisäksi, koska osa lehdistä saattaisi puolueen mukaan varotoimenpiteistä huolimatta päätyä poliittisesti epävaikalle kohdeyleisölle, tuli *Amerika*-lehdessä esitetyt faktat kumota neuvostomedian vastapropagandakampanjoiden avulla.²⁹ Sopimus kuitenkin mahdollisti tärkeäksi katsotun Neuvostoliitto-lehden levittämisen Yhdysvalloissa, jonka avulla amerikkalaisille oli mahdollista esitellä Neuvostoliiton taloudellisia ja kulttuurisia saavutuksia sekä neuvostokansan elämää yleensä. Tästä lehdestä puhuttaessa ei käytetty sanaa propaganda.³⁰ Esimerkki on kuvaava Neuvosto-

liiton sitoutumisen asteesta molemminpuoliseen vaihtoon.

Toisaalta, vaikka tämä varhainen esimerkki korostaa neuvostoviranomaisten epäuskoa kansalaisten kykyyn torjua propagandaa, vuosikymmenen jälkipuolen kehitys osoittaa, että ainakin neuvostojohdon usko tähän vahvistui. Kyse lie neekin useamman eri linjan ristivedosta neuvostohallinnossa. Ideologisesta työstä vastaavat virkamiehet, samoin kuin KGB, olivat selkeästi vaihto-ohjelmia vastaan, mutta Hruštšov antoi hallinnollisen uudelleenjärjestelyn myötä maltillista ja uudistumismielistä linjaa edustaneille henkilöille ja hallinnonhaaroille huomattavasti liikkumavapautta. Johdon tuki oli selkeästi heidän puolellaan. Tässä mielessä 1950-luvun loppupuolen hallinnolliset muutokset ovat hyvin kuvaavia. Molotov, joka vielä Geneven jälkimainingeissa oli edelleen keskeisistä ulkosuhteista vastaavan ulkoministeriön johtaja ja ulkoministeri, vastusti ulkomaisten kontaktien laajentamista. Hänen syrjäyttämisenä kesäkuussa 1956 lopetti kamppailevien linjojen ristivedon ministeriössä ja mahdollisti uudenlaisten menetelmien mittavan hyödyntämisen ulkoministeriön kautta.³¹ Unkarin kansannousun nujertamista seurasi uusi rauhanomaisen ulkopolitiikan kausi, jolloin Neuvostoliiton ulkopolitiikan rauhan- tahtoista luonnetta pyrittiin voimakkaasti korostamaan.³²

Kulttuurivaihtosopimukset eri maiden kanssa Hruštšovin kaudella ja myöhemminkin noudattelivat pitkälti samoja linjoja; niissä todettiin yhteiset periaatteet delegaatioiden ja tavaran

29. VOKSin uudelleenjärjestämisestä, NKP:n keskuskomitean sihteeristö, 5.9.1957. RGANI f. 89, per. 55, d. 21, ll. 3–5. Sama dokumentti on löydettävissä myös: RGANI f. 89, per. 46, d. 28, ll. 1–3.

30. VOKSin uudelleenjärjestämisestä, NKP:n keskuskomitean sihteeristö, 5.9.1957. RGANI f. 89, per. 55, d. 21, ll. 3–4.

31. Zubok (2007) 108, 113.

32. Zubok (2007) 176.

vaihdon suhteen. Käytännössä tämä tarkoitti näyttelyiden, media-aineiston sekä levytysten ja nauhoitusten molemminpuolista vaihtoa, ihmisten liikkuvuuden lisäämistä vaihto-opiskelijoiden, ammatillisten delegaatioiden sekä turistien muodossa. Lisäksi sopimukset sisälsivät neuvostonäkökulmasta erittäin tärkeinä pidettyjä konserttikiertueita. Neuvostoliiton kulttuurivaihdossa musiikki ja tanssitaide olivat keskeisellä sijalla, ja musiikki mainittiinkin sopimuksissa usein ensimmäisenä. Huippuartistien konserttikiertueiden ohella sopimukseen sisällytetyllä nauhoitusten ja levytysten vaihdolla edistettiin ennen kaikkea johtaviksi katsottujen neuvostosäveltäjien kuten Šostakovitšin, Kabalenskyn, Prokofjevin ja Hatšaturjanin mutta myös tärkeimpien venäläisen klassisen musiikin edustajien teosten levikkiä.³³

Musiikkivaihdon rinnalla myös media-aineiston vaihto kehittyi hyvin nopeasti. Ohjelmavaihtoa radion ja television osalta oli jo kesällä 1961 kaikkiaan 55 maan kanssa. Määrällisesti eniten vaihtoa tapahtui sosialistimaiden kesken, joilla oli oma yhteistyöelin OIRT, mutta myös länsimaiden kanssa. Pääasiallisesti näiden kanssa vaihdettiin dokumenttifilmejä ja suurten tapahtumien nauhoituksia sekä jonkin verran taideelokuvia.³⁴

Erityisesti taiteisiin liittyneen kulttuurivaihdon keskeisenä pyrkimyksenä oli luoda yhtäläisyysmerkkejä venäläisen korkeakulttuurin ja Neuvostoliiton rauhanomaisen ulkopolitiikan välille. Vaihdon tuli vahvistaa myös assosiaatioita kommunismin ja tieteellisen kehityksen sekä ylipäättään hyvän tasa-arvoisen elämän välillä. Neuvostojohto oli epäilemättä vilpittön toivoessaan rauhaa mieluummin kuin totaalista ydinsotaa, joka alkoi 1950-luvulla näyttää mahdolliselta. Tämä ei kuitenkaan estänyt käyttämästä kulttuurin ja rauhan positiivisia mielleyhtymiä omiin itsekkäisiin tarkoituksiin. Jos liennytyks olikin julkisesti ilmaistu päämäärä, pysyi pyrkimys todistaa neuvostojärjestelmän ylivertauisuus kulttuurivaihdon avulla aivan keskeisenä toimintaa oh-

jaavana tavoitteena. Vaihto-ohjelmiin ei valittu satunnaisia kulttuurielämän edustajia, vaan lähikohtaisesti oman viiteryhmänsä huippuja, joskin tietyn poliittisin reunaehdoin.

Hruštšovin rauhanomaisen rinnakkainelön merkityksistä ja tavoitteista on luonnollisesti kiistelty. Rauhanomaisesta rinnakkainelosta kuitenkin tuli varsin keskeinen perustelu kulttuurivaihdolle ja sen laajentamiselle, olihan sen äänen lausuttuna tavoitteena molemminpuolisen ymmärryksen lisääminen ja liennytyksen edistäminen.³⁵ Rauhanomaisen rinnakkainelön oli kansainvälisen propagandan ohella tarkoitus todistaa neuvostojärjestelmän ylivertauisuus kapitalistisiin järjestelmiin verrattuna. Kyse oli siis kansainvälisen painoarvon kasvattamisesta ja ideologisen taistelun kiihdyttämisestä sotilaallisia konflikteja välttämällä. Rauhanomaisen rinnakkainelön uskottavuutta kuitenkin söi Neuvostoliiton samanaikainen varustautuminen: ydinpommin kehittäminen, ohjuskapasiteetilla keuhuskelu sekä ensimmäinen tekokuu, Sputnik. Kulttuurivaihdon ensimmäisen aktiivisen vaiheen seurauksena Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välille ei kehittynyt liennytystä vuoden 1959

33. Zhukovin ja Tshesnokovin muistio kulttuurinvaihtosopimuksesta Yhdysvaltain kanssa, 6.5.1958. RGANI f. 5, op. 33, d. 72, ll. 71–85; neuvostoliittolaisen musiikin ja orkestereiden lisääntynyt aktiivisuus johti osaltaan siihen, että myös Yhdysvallat aktivoitui lähettämään orkestereitaan ulkomaisille kiertueille, ks. esim. Jonathan Rosenberg (2010) *Fighting the Cold War with violins and trumpets: American Symphony Orchestras Abroad in the 1950s*, Sari Autio-Sarasma & Brendan Humphreys (toim.) *Winter Kept Us Warm. Cold War Interactions Reconsidered* (Helsinki: Aleksanteri Cold War Series).

34. Radio- ja televisiokomitean raportti NKP:n keskuskomitean 29.1.1960 päätöksen jälkeisestä kehityksestä, keväällä 1961. GARF f. 6903, op. 1, d. 675.

35. Žukovin ja Tšesnokovin muistio kulttuurinvaihtosopimuksesta Yhdysvaltain kanssa, 6.5.1958. RGANI f. 5, op. 33, d. 72, ll. 71–85; rauhanomaisen rinnakkainelön politiikan taustoista, ks. esim. Vladislav Zubok & Constantine Pleshakov (1996) *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev* (Cambridge: Harvard University Press), 182–188.

lupaavista molemminpuolisista toimista huolimatta. Myös Neuvostoliiton tavoitteet näyttäsivät osittain kaksijakoisilta: toisaalta kulttuurivaihto-ohjelmien pyrkimyksenä korostettiin aidon vuoropuhelun lisäämistä, mutta samalla painotettiin pyrkimyksiä vaikuttaa vastapuolen väestöön, mikä viittaa kulttuuriseen kylmään sotaan. Arkistot tukevat molempia näkemyksiä, mikä myös sopii hyvin Hruštšovin ajan muutoksen ristiriitaiseen ulkopoliittikaan. Selvää on myös se, että kulttuurisista toimista tuli pysyvä ja keskeinen osa Neuvostoliiton ulkopoliittikan välineistöä myös Hruštšovin kauden jälkeen.

Ystävyysseurojen kasvava merkitys

Ennen kulttuurisuhteiden valtionkomiteaa (GKKS) ulkomaisista kulttuurisuhteista vastasi VOKS, Kulttuurisuhteiden yleisliittolainen yhdistys. Se lakkautettiin 1957 ja tilalle perustettiin SSOD, Ystävyysjärjestöjen keskusliitto, jonka koko nimi kuului Neuvostoliiton ystävyys- ja ulkoisista kulttuurisuhteista vastaavien organisaatioiden liitto. Tarkoitus oli laajentaa aiempaa ystävyysseurojen ja yhdistysten toimintaa. Tämä organisaatio hoiti keskitetysti esimerkiksi kaikkien kansallisten ystävyysseurojen, kuten Suomi–Neuvostoliitto-seuran asiat. Lisäksi sen alla toimi ammatillisesti järjestäytyneitä jaostoja, jotka pitivät yhteyttä saman alan ulkomaisiin toimijoihin.³⁶ Erityisen aktiivisen roolin omaksuivat juuri kansalliset ystävyysseurat, joiden kautta hoidettiin lukuisia kontakteja ja edistettiin kulttuurivaihtoon liittyneitä toimenpiteitä.³⁷ Seurojen kautta pyrittiin hoitamaan laajemman tiedon levittämistä Neuvostoliitosta, mutta niiltä saatiin myös välttämätöntä apua esimerkiksi vierailujen järjestämisessä kohdemaihin. Kohdemaiden järjestöt pidettiin mahdollisuuksien mukaan erillään paikallisista kommunistisista puolueista. Esimerkiksi Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton ystävyysseurojen liitto sekä julkaisu *New World Review* pyrittiin pitämään näennäisesti erillään kommunisteista ja vetoamaan sillä mahdollisimman suureen joukkoon USA:n kan-

salaisia. Yhtä kaikki, Yhdysvallat–Neuvostoliitto-seuraa kontrolloi ja rahoitti Neuvostoliitto, kuten GKKS:n raportti antaa ymmärtää.³⁸

Kulttuurisuhteiden valtionkomitean, GKKS:n, ja Ystävyysseurojen keskusliiton, SSOD:n, keskinäinen työnjako oli periaatteessa selkeä. Ystävyysseurojen keskusliitto huolehti näkyvistä yhteyksistä ja yhteydenpidosta kohdemaiden eri tahoihin. Valtionkomitea sen sijaan oli ennen kaikkea voimakas valtionhallinnon elin, joka koordinoi useiden eri organisaatioiden, kuten ulkoministeriön, radiokomitean, kulttuuriministeriön, KGB:n, Inturistin ja ylipäätään kommunistisen puolueen keskuskomitean ulkosuhteita sikäli kuin ne katsottiin liittyvän kulttuuriseen toimintaan. Kaikkinaisen ulkomaille suuntautuva propaganda, kuten ulkomaille suunnatut painotuotteet ja radiolähetykset, laskettiin tähän kategoriaan. Kulttuurisuhteiden valtionkomitean päähuomio kuitenkin suuntautui ennen kaikkea sosialistisen maailman ulkopuolelle siinä missä ystävyysseurojen keskusliiton tärkeä toimintakenttä oli myös sosialistinen Eurooppa ja Aasia. Kulttuurisuhteiden valtionkomitea määritteli Ystävyysseurojen keskusliiton toimintaa, joka nähtiin erittäin tärkeänä osana käytännön tason kulttuurista vaikuttamista.

Ystävyysseurojen keskusliiton perusasiakirja korostaa kansandemokratioiden kanssa tapahtuvaa vaihtoa, mutta Italia, Ranska, Englanti, Suomi sekä Intia, Indonesia, Iran ja Japani mainitaan erikseen keskeisinä kohdemaina.³⁹ Ehkä hieman yllättävästi Saksaa ja Yhdysvaltoja ei täs-

36. VOKSin uudelleenjärjestämisestä, NKP:n keskuskomitean sihteeristö, 5.9.1957. RGANI f. 89, per. 55, d. 21, ll. 1–3.

37. Suomen osalta näitä toimia on ansiokkaasti kuvattu Suomi–Neuvostoliitto-seuran historiassa: Kaisa Kinnunen (1998) *Suomi–Neuvostoliitto-Seuran historia, 1944–1974*, Helsinki: Suomi–Venäjä-Seura ry.

38. Žukov keskuskomitealle, joulukuussa 1958. Kazakovin ja Romanovin raportti, 24.2.1959. RGANI f. 5, op. 33, d. 76, ll. 48–53.

39. VOKSin uudelleenjärjestämisestä, NKP:n keskuskomitean sihteeristö, 5.9.1957. RGANI f. 89, per. 55, d. 21, l. 2.

sä yhteydessä nostettu esille, vaikka nämä maat olivat keskeisesti esillä muissa yhteyksissä. Radiotoiminnan osalta Saksa oli Neuvostoliiton keskeisin kohdema, mutta radiolähetykset olivatkin kulttuurielimien kautta tapahtunutta vaikuttamista aggressiivisempaa toimintaa. Yhdysvaltojen mainitsematta jättäminen taas tuntuu erikoiselta, sillä kulttuurivaihtosopimus Yhdysvaltain kanssa solmittiin vain kuukausia SSOD:n perustamisen jälkeen. Ystävyyssseurojen liitto kuitenkin sisälsi oman Amerikoiden osaston, jonka yhdeksän työntekijää vastasi Amerikoiden kanssa tapahtuvasta vaihdosta, jonka keskeisin kohdema oli Yhdysvallat. Vastaavia osastoja oli yhteisesti kansandemokratioita, brittiläistä aluetta Kanada mukaan luettuna, Skandinavian maita, Länsi-Eurooppaa, sosialistista Kaukoitää, muuta Kaukoitää, Lähi-itää sekä Afrikkaa varten.

Organisaation keskeiseksi tehtäväksi nostettiin ystävällisten suhteiden ja molemminpuolisen ymmärryksen kehittäminen kohdemaiden kanssa. Samalla sen tuli tutustuttaa kohdemaiden väestöä Neuvostoliittoon ja sen elämään sekä korjata virheellisiä näkemyksiä Neuvostoliitosta. Länsimaisen median Neuvostoliitosta tarjoaman kuvan torjuminen oli keskeisellä sijalla.⁴⁰ Toiminnan tuli luoda sympatiaa Neuvostoliittoa kohtaan ja tukea viestiä Neuvostoliitosta kansainvälisen yhteistyön tukipilarina. Tarkoitus oli saada ulkomailta yhteistyökumppaneita, jotka levittäisivät Neuvostoliiton sanomaa uskottavammin kuin mihin Neuvostoliitto itse pystyi. Samalla organisaation tehtäväksi mainittiin myös tutustuminen kohdemaiden elämään, kieleen ja kulttuuriin.⁴¹ Ystävyyssseurojen keskusliitto näyttäisikin edustaneen neuvostopropagandan ohella myös maltillisen linjan aitoja pyrkimyksiä liennytykseen. Sille Hruštšovin rauhanomainen rinnakkainelo näyttäytyi aitona mahdollisuutena laajentaa Neuvostoliiton yhteyksiä ulkomailmaan.⁴²

Ystävyyssseurojen keskusliitto oli näennäisesti kansalaisjärjestö. Puolueen sihteeristön päätös

osoittaa kuitenkin selvästi puolueen valvoneen sen toimintaa tarkasti. Tämä koski myös tasavaltojen omia ystävyyssjärjestöjä, joita valvoivat sekä keskusliitto että paikalliset puolueorganisaatiot. Moskovassa myös laadittiin lista, joka nimesi tasavalloille suositellut kohdemaat joiden kanssa tuli olla yhteydessä. Tyypillisesti nämä sisälsivät muutaman sosialistimaan. Harvoissa tapauksissa nimettiin länsimaa. Poikkeuksia olivat Viro ja Latvia, joille sallittiin yhteydet Suomeen, Ukrainalle yhteydet Italiaan, Georgian Italiaan ja Kreikkaan, sekä Kazakstan ja Uzbekistan, joiden tuli olla yhteydessä sekä Intiaan että yleisesti arabimailmaan.⁴³ Kyse oli kuitenkin ensisijaisesti Ystävyyssseurojen kontakteista; mutta esimerkiksi ulkoministeriön ja KGB:n avulla tasavalloista oli luotu länsimaihin yhteyksiä, joilla pyrittiin vaikuttamaan ennen kaikkea näissä maissa asuviin Neuvostoliitosta emigroituneihin henkilöihin. Toisaalta nämä pyrkimykset usein sekoittuivat. Esimerkiksi Liettuan kommunistinen puolue oli pyrkinyt jo 1955, kaksi vuotta ennen VOKS:n lakkauttamista, kehittämään yhteyksiä maihin, joissa asui ulkomaisia liettualaisia. Heidän lukumääräkseen Liettuan kommunistinen puolue arvioi 750 000. Pystyäkseen levittämään liettuankielisiä julkaisuja ja kehittämään toimintaa puolue pyysi Moskovasta lisää rahoitusta, jota ei kuitenkaan silloin myönnetty.⁴⁴ Ystävyyssseurojen keskusliiton

40. Raportti sektion jäsenten tapaamisista kulttuurisuhteisiin liittyvien ulkomaisten delegaatioiden kanssa, kesällä 1958. GARF f. 9576, op. 16, d. 24. ll. 164–166.

41. VOKS:n uudelleenjärjestämisestä, NKP:n keskuskomitean sihteeristö, 5.9.1957. RGANI f. 89, per. 55, d. 21, l. 2–3.

42. Suslov vastaanotti vedoksen Ystävyyssseurojen keskusliiton perustamisesta 15.8. ja sihteeristö teki päätöksensä 5.9.1957. RGANI f. 89, per. 55, d. 21, l. 3–4 & l. 1.

43. Tasavaltojen ystävyyssseurojen yhdistysten uudelleenjärjestelystä, NKP:n keskuskomitean sihteeristö, 31.8.1958. RGANI f. 89, per. 55, d. 22, ll. 1–3. lista suositelluista yhteyksistä: l. 3. Päiväysnä oli 31.8.1958.

44. Liettuan keskuskomitean kirje NKP:n keskuskomitealle 16.12.1955. RGANI f. 89, per. 55, d. 17, ll. 2–6.

perustamisen myötä resursseja ryhdyttiin keskittämään myös tähän toimintaan aiempaa enemmän.

Kansalta kansalle

Neuvostojohdon uskoa kulttuurisen vaikuttamisen tehokkuuteen ruokkivat monet seikat. Päänavaajina toimivat merkittävien neuvostoliitolaisten länsimaihin suuntautuneet matkat. Boris Polevoi, teoksen *Kertomus oikeasta miesten miehestä* kirjoittaja, lähestyi Hruštšovia kirjeitse toukokuussa 1958 kertoen kokemuksistaan Yhdysvalloissa. Hän neuvoi pääsihteeriä, miten länsimaista yleisöä tuli lähestyä: kansanomaisella tavalla mutta varoen väärinymmärrysten suuren vaaran vuoksi puhumasta kommunismista ilman selkeitä, länsimaissa ymmärrettyjä esimerkkejä. Polevoi myös puhui yleisesti valtiojohdon ulkopuolella vallitsevasta hyvästä tahdosta Neuvostoliittoa kohtaan, mikä helpottaisi rauhanomaisen rinnakkainelön markkinoimista.⁴⁵

Polevoi korosti Yhdysvaltoihin suunnatun propagandan koskevan liian vähän tavallisten ihmisten elämää. Kommunistien ja sankarityöläisten sijasta Polevoim mukaan pitäisi keskittyä lääketieteen, sosiaaliturvan, koulutuksen ja tieteen kaltaisiin asioihin. Näin kommunismin etuja korostettaisiin ilman, että asiasta puhuttaisiin suoraan. Samalla kirjoitusten ja ohjelmien sävyä tulisi pehmentää, vähentää kaikkinaista julistamista ja keskittyä asianpitoiseen journalismiin.⁴⁶ Sama ongelma koski neuvostojohtoa, joka nähtiin yleisesti Kremlin mysteerisenä voimaeliittinä, kun heidät Neuvostoliitossa tiedettiin tavalliseksi ihmisiksi. Neuvostojohdo tulisivikin tehdä lännessä paremmin tunnetuksi. Tätä edistäisivät esimerkiksi elämäkerrat, joita kirjoittamaan kannattaisi palkata joku Neuvostoliiton ulkopuolisen sosialistimaan kirjailija, puolueen valvonnassa tietysti.⁴⁷ Polevoi piti ongelmallisena myös neuvostolehdistön vihamielistä suhtautumista Yhdysvaltoihin ja tapaa korostaa Yhdysvaltain vastoinkäymisiä. Hänen mukaansa tämä voimisti neuvostovastaista propagandaa. Pole-

voin mukaan länsilehdistö oli jo lieventänyt neuvostovastaisuuttaan, mikä entisestään korosti neuvostolehdistön epäsympaattisuutta ja antoi lännen propagandisteille tilaisuuden osoittaa ”Neuvostoliiton pelkäävän kertoa kansalleen miten lämpimästi Yhdysvallat tervehtii neuvostosaavutuksia”. Esimerkkeinä Polevoi mainitsi Sputnikin, neuvostoartistien vierailut Yhdysvalloissa sekä Neuvostoliittoon saapuneiden amerikkalaisten lämpimän vastaanoton.⁴⁸ Merkittäväksi kirjeen tekee se, että useimmat hänen esittämistään asioista toteutettiin nopeasti.

Polevoim kirjettä seurannut raportti totesikin ”useimpien t[overi] Polevoim ehdotuksista ... olevan jo toteuttamisasteella.” Joukkotiedotuksen osalta sanomaa pyrittiin kehittämään ihmisystävällisempään suuntaan, joskin ongelmia koitui, koska toimittajat olivat tottumattomia luovaan ja ihmisläheiseen kirjoittamiseen. Artikkelien otsikot kertovat paljon: ”Miten NKP kiihdyttää etenemistä kohti kommunismia”, ”Mitä seitsenvuotissuunnitelma antaa jokaiselle neuvostokansalaiselle”, ”Mikä on Neuvostoliiton perusopetuksen uudelleenjärjestelyn keskeinen sisältö”.⁴⁹ Toisaalta, esimerkiksi radiossa käynnistettiin mittava uudelleenorganisointi, jonka tuloksena uutistarjontaa kehitettiin, siirryttiin entistä enemmän haastattelemaan tavallisia kansalaisia ja mentiin raportoimaan tapahtumapaikoille, toisin sanoen pyrittiin uudistamaan joukkotiedotusta länsimaisen mallin mukaisesti.⁵⁰ Radion

45. Polevoim kirjeestä Hrushtshoville, 12.5–26.12.1958. RGANI f. 89, per. 46, d. 13, ll. 8–12.

46. Polevoim kirjeestä Hruštšoville, 12.5–26.12.1958. RGANI f. 89, per. 46, d. 13, l. 12.

47. Polevoim kirjeestä Hruštšoville, 12.5–26.12.1958. RGANI f. 89, per. 46, d. 13, ll. 12–13.

48. Polevoim kirjeestä Hruštšoville, 12.5–26.12.1958. RGANI f. 89, per. 46, d. 13, ll. 13–14.

49. Polevoim kirjeestä Hruštšoville, 12.5–26.12.1958. RGANI f. 89, per. 46, d. 13, ll. 5–6.

50. Muistio keskuskomitealle koskien radiolähetysten kehittämistä koti- ja ulkomaisille yleisöille, 12.12.1959. RGANI f. 11, op. 1, d. 457, ll. 27–41.

ja ulkomailla jaettavien lehtien ohella viestiä tehostettiin lähetystöjen, ystävyysseurojen, festivaalien ja muun kulttuurivaihdon yhteydessä jaettavien esitteiden avulla. Esitteitä laatimaan kiinnitettiin johtavia neuvostokirjailijoita ja -toimittajia kuten Mihail Šolohov, Leonid Leonov, Konstantin Fedin ja Nikolai Tihonov. Heidän tehtäväkseen annettiin kerätä ympäri Neuvostoliittoa kokemuksia rauhanomaisen rinnakkainelolon, seitsenvuotissuunnitelman ja kommunismin näkyemisestä ihmisten arjen paranemisessa. Esitteiden julkaisun oli tarkoitus alkaa maaliskuussa 1959.⁵¹

Kulttuurivaihdon vaikuttavuuden maksimoimiseksi näkyvyyttä länsimaisessa lehdistössä tuli myös lisätä. Länsimaisia journalisteja ja kirjailijoita tuli mahdollisuuksien mukaan saada lainaamaan neuvostojohtajien puheita kirjoituksiinsa. Tätä varten merkittäviä kirjoituksia ja lainauksia neuvostojohtajilta tuli käännettä englanniksi ja ranskaksi eteenpäin jaettavaksi, esimerkiksi ystävyysseurojen kautta. Lehtien, radion, television ja elokuvateollisuuden tuli mahdollisuuksien mukaan osallistua tähän työhön.⁵² Ulkoministeriön ja lähetystöjen tuli myös osallistua tarjota tietoa turistimatkoista Neuvostoliittoon. GKKS sai moitteita turismin laiminlyömisestä ulkomaisessa propagandassaan, ja sen tulikin nyt löytää sopivia länsimaisia toimittajia kutsuttavaksi Neuvostoliittoon kirjoittamaan kirjaa Neuvostoliitosta ja matkailusta.⁵³ Polevoim suosituksista ulkomaisille kirjailijoille ja toimittajille järjestettiin stipendejä Neuvostoliittoon, jos näiden uskottiin tukevan poliittisia tavoitteita ja kirjoittavan suotuisasti Neuvostoliitosta.⁵⁴ Neuvostoliiton pyrkimyksenä olikin hankkia mahdollisimman vaikutusvaltaisia paikallisia toimijoita edistämään Neuvostoliiton ulkopoliittista agendaa.

Vaikuttamisen monet muodot

Monet Neuvostoliiton kulttuuriseen vaikuttamiseen tähänneet toimet katsottaisiin länsimaisessa normaaliksi kansainväliseksi toiminnaksi.

Puolueen kontrolloimassa Neuvostoliitossa kansainvälinen toiminta sisälsi kuitenkin aina poliittisen ulottuvuuden. Siinä missä kansainvälinen radiotoiminta lähes poikkeuksetta nähtiin poliittisena toimintana myös lännessä, konserttikier-
tueet olivat lännelle ennen kaikkea osa markkinavetoista taiteellista toimintaa kun taas Neuvostoliitossa ne kuuluivat ulkopolitiikan kulttuuririntamaan. Selkeästi poliittisen toiminnan piiriin on luettu Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välisen kulttuurivaihtosopimuksen seurauksena järjestetty amerikkalaisen kulttuurin näyttely Moskovassa kesällä 1959. Hieman yllättäen Neuvostoliiton vastaava näyttely New Yorkissa kuukautta aiemmin on toistaiseksi jäänyt tutkimuksen ulkopuolelle. Se kuitenkin tarjoaa mielenkiintoisen näkökulman Neuvostoliiton tärkeiksi katsomiin asioihin kulttuurivaihdon osalta.

New Yorkin näyttelyn järjestämiseen osallistui lukuisia neuvostohallinnon osia Kulttuurisuhteiden valtionkomitean valvonnassa.⁵⁵ Osansa työstä tekivät kulttuuriministeriö, ulkoministeriö, kauppa- ja teollisuusministeriöt sekä Yhdysvaltain suurlähetystö. Koordinoinnin helpottamiseksi näyttely jaettiin kahteentoista osaluueeseen, joita olivat muun muassa radio ja elektroniikka samoin kuin ihmisten hyvinvointi. Laajin osio oli kulttuuri, joka piti sisällään eri taidemuodot, kansojen kulttuurit sekä esimerkiksi ihmisten vapaa-ajan. Myös puolueen keskuskomiteassa kiinnitettiin eniten huomiota kulttuu-

51. Polevoim kirjeestä Hruštšoville, 12.5–26.12.1958. RGANI f. 89, per. 46, d. 13, l. 2.

52. Polevoim kirjeestä Hruštšoville, 12.5–26.12.1958. RGANI f. 89, per. 46, d. 13, ll. 2–3.

53. Polevoim kirjeestä Hruštšoville, 12.5–26.12.1958. RGANI f. 89, per. 46, d. 13, l. 3.

54. Muistioita keskuskomitealle Neuvostoliiton ulkosuhteista, kesä 1959. RGANI f. 5, op. 36, d. 92, ll. 20–22.

55. Kuvaavasti GKKS:n vallan osalta komitean Žukov myös raportoi tarkkaan Moskovassa järjestetyn amerikkalaisen näyttelyn etenemisestä, vaikka se Neuvostoliiton maaperällä järjestettiin. Ks. RGANI f. 5, op. 30, d. 291, ll. 1–85.

riusion valmisteluun, mikä kävi ilmi muun muassa siitä, että alkuperäinen ehdotus kulttuuriosion näytteillepanosta tyrmättiin. Puolueen näkökulmasta olisi tarvittu enemmän painoa sille, miten puolue piti huolta taiteilijoista ja järjesti näille Yhdysvaltoja huomattavasti paremmat olot. Puolueen mielestä näyttelystä oli myös unohdettu naiskirjailijat, eikä taiteiden vapaata asemaakaan Neuvostoliitossa korostettu riittävästi. Puolue uskoi, että Neuvostoliiton vähemmistöille annettu huomio tekisi vaikutuksen ”Yhdysvalloissa köyhyydessä eläviin neekereihin, intiaaneihin ja Alaskan alkuasukkaisiin.”⁵⁶ Keskuskomiteassa tosin unohdettiin kiinnittää huomiota siihen, kuinka todennäköisesti nämä ryhmät löytäisivät tiensä Manhattanilla pidettävään näyttelyyn.

Näyttelyn yleiset tavoitteet olivat varsin yhteisiä Kulttuurisuhteiden valtionkomitean päämäärien kanssa: osoittaa neuvostokansan saavutukset kaikilla elämänalueilla ja tehdä selväksi Neuvostoliiton johtava asema suhteessa Yhdysvaltoihin. Samalla näyttelyn tuli korostaa rauhanomaista ulkopolitiikkaa sekä kulttuurisia, taloudellisia ja kauppasuhteita muun maailman kanssa.⁵⁷ Näyttelyn tuli myös korostaa Neuvostoliiton tulevaisuutta konkreettisin esimerkein. Näyttelyssä esimerkiksi atomien energian rauhanomainen käyttö oli keskeisellä sijalla.⁵⁸ Näyttelyä valmisteltaessa keskuskomiteassa näytettiin olevan aidosti närkästyneitä Yhdysvaltain kongressissa kesällä 1959 esitetyistä näkemyksistä, jotka kyseenalaistivat Neuvostoliiton rauhanpyrkimysten aitouden ja rauhanomaisten suhteiden tavoitteet.⁵⁹

Kulttuurivaihdon osalta Neuvostoliitolle oli aivan keskeistä taiteilijoiden liikkuvuus. Tämän osoittavat kulttuuriministeriön raportit puolueen keskuskomitealle. Vuoden 1960 ensimmäisen puoliskon aikana 663 taiteilijaa 31 eri maasta oli esiintynyt Neuvostoliitossa kulttuuriministeriön kutsusta. Samana aikana 2 905 taiteilijaa Neuvostoliitosta oli esiintynyt 53 eri maassa. Yli puolet matkoista suuntautui kapitalistisiin mai-

hin.⁶⁰ Nämä luvut eivät luonnollisesti sisällä ystävyysseurojen tai muiden organisaatioiden kautta tapahtuneita vierailuja. On huomattava, että kulttuuriministeriön kautta tapahtuneet vierailut veivät kerta toisensa jälkeen ulkomaille samoja huippuartisteja ja -ryhmiä. Kulttuurinvaihtosopimusten solmimista seurasikin usein yhden tai useamman merkittävän tanssiryhmän vierailu, suosikkeja olivat Moisejevin kansallinen tanssiryhmä, tanssiryhmä Berjozka, Georgian ja Ukrainan kansalliset tanssiryhmät, Bolšoin balletti sekä tietysti Puna-armeijan laulu- ja tanssiryhmä. Kaikki ne esittelivät neuvostopropagandan kannalta keskeisiä elementtejä: kansojen välistä ystävyyttä ja Neuvostoliiton kansojen perinnettä.⁶¹

Huippuedustajien valinta perustui tarpeeseen todistaa järjestelmän ylivoimaisuus, ulkomaille ei haluttu viedä mitään sattua. Tämä pyrkimys oli siinä määrin voimakas, että jopa ulkosuhteiden osalta kuivalla 1930-luvulla Neuvostoliitto lähetti huippujaan kansainvälisiin kilpailuihin. Muutama klassisen musiikin huippulahjakkuus kiersikin kansainvälisiä kilpailuja käytännössä voittaen näissä suvereenisti.⁶² Toisen

56. Temaattinen suunnitelma New Yorkin näyttelyn kulttuuriolosastolle, 26.1.1959. RGANI f. 5, op. 36, d. 88, l. 13. Keskuskomitean tyrmäys alkuperäisille suunnitelmille: l. 47.

57. Keskuskomitean muistio New Yorkin näyttelyn suunnitelmista, 13.2.1959. RGANI f. 89, per. 55, d. 88, l. 48–49.

58. Muistio kulttuuriministeriölle New Yorkin näyttelyn suunnitelmista, 3.1.1959. RGANI f. 89, per. 55, d. 88, l. 53.

59. Žukovin muistio Yhdysvaltain poliittisesta tilanteesta, 19.7.1959. RGANI f. 5, op. 30, d. 290, ll. 93–97.

60. Kulttuuriministeriön raportti sen kautta tapahtuneista työmatkoista, elokuu 1960. RGANI f. 5, op. 36, d. 125, ll. 134–136.

61. Neuvostoliitosta lähteneiden esiintyjien määrä ylitti 1950-luvun jälkipuoliskolla säännöllisesti Neuvostoliittoon saapuvien esiintyjien määrän nelinkertaisesti.

62. Caroline Brooke (2001) 'Soviet Music in the International Arena', *European History Quarterly* 31, 231–264. Simo Mikkonen (2009) *Music and Power in the Soviet 1930s. A History of Composers' Bureaucracy*, New York: Mellen Press, 347–349.

maailmansodan jälkeen Neuvostoliiton blokkiin kuuluneisiin maihin lähetettiin laajempia taiteilijaseurueita ja artisteja harjoittelemaan kansainvälisiä kilpailuja varten. Kuitenkin vasta Stalinin kuolema avasi portit neuvostotaiteilijoiden globaalille läsnäololle. Niinpä 1950-luvun puoliväliin tultaessa neuvostotaiteilijoiden parhaimmisto alkoi kiertää laajasti myös Länsi-Euroopan maita. Puoluejohdolla tälle toiminnalle oli selkeät poliittiset tavoitteet.⁶³

Vuonna 1958 järjestetty ensimmäinen, Neuvostoliiton musiikkikulttuurin lippulaivaksi tarkoitettu Tšaikovskin pianokilpailu päättyi onnettomasti amerikkalaisen Harvey Cliburnin voittoon.⁶⁴ Puoluejohdon mielestä konservatoriot eivät keskittyneet riittävästi huippulahjakkuuksien valmistamiseen kansainvälisiin kilpailuihin.⁶⁵ Neuvostomusiikoiden menestys osoittaisi neuvostojärjestelmän ylivertauisuuden myös jatkossa. Lisäksi solistien valmentamisessa kilpailuihin laiminlyötiin toistakin kulttuurivaihdon tavoitteiden kannalta tärkeää periaatetta. Näiden ohjelmisto koostui ennen kaikkea länsimaisesta klassisesta musiikista, kun sen olisi tullut sisältää enemmän venäläistä ja neuvostomusiikkia. Keskuskomitea näki huippusolistit neuvostokulttuurin lähettiläinä, ja siksi uuden, neuvostoliittolaista elämää kuvaavan musiikin esittäminen oli ensiarvoisen tärkeää, etenkin kun kilpailuissa menestyneet solistit pääsivät laajoille kiertueille länsimaissa.⁶⁶

Kulttuurisen vaikuttamisen uusiin, ideologisesti jopa kyseenalaisiin muotoihin kuului puolueen virkamiesten yhteistyö amerikkalaisen bisneseliitin kanssa. Pyrittäessä mittaviin konserttikiertueisiin Yhdysvalloissa, amerikkalaiset tuottajat ja musiikkimaailman yritykset olivat keskeisellä sijalla. Vuoteen 1955 saakka kulttuurivaihto Yhdysvaltain kanssa oli käytännössä olematonta. Tuolloin kaksi huippumuusikkoa, pianisti Emil Gilels ja viulisti David Oistrach, tekivät laajan kiertueen Yhdysvalloissa. Yhdysvaltain viisumipolitiikka kuitenkin vaikeutti tulevien kiertueiden suunnittelua merkittävästi.

Neuvostojohdossa päätettiin vaihtaa taktiikkaa ja vedota amerikkalaisten virkamiesten sijasta promoottoreihin ja tuottajiin hyödyntäen markkinavoimien valtaa Yhdysvaltain hallintoon. Keväällä 1956 kulttuuriministeriö kutsui amerikkalaisen musiikkibisneksen johtavia nimiä Moskovaan. Kyseessä olivat Sol Hurok, Ferdinand Schang (Columbia Artists), Billy Rose (Broadwayn tuottaja), James Doolittle (promoottori Los Angelesista) sekä Kurt Adler (San Franciscon ooppera) monen muun ohella. Vierailijoilta kyseltiin amerikkalaisia kiinnostavia esiintyjiä. Solisteista muun muassa Oistrach, Gilels, Leonid Kogan, Svjatoslav Richter ja Vladimir Ashkenazi mainittiin. Ryhmistä Bolšoin baletti, Berjozkan ja Moisejevin ryhmät nousivat esille.⁶⁷ Käytännössä nämä olivat neuvostotaiteen kirkkaimpia tähtiä. Huomattavaa on myös se, että kaikki edellä mainituista vierailivat Yhdysvallois-

63. Vuonna 1959 keskuskomitea listasi muusikoiden voitettamat kansainväliset palkinnot vuodesta 1936 lähtien. Listan mukaan 149 solistia oli ottanut osaa kansainvälisiin kilpailuihin, joissa 41 oli saanut ensimmäisen, 33 toisen ja 19 kolmannen palkinnon. Lisäksi kuusilla kansainvälisillä festivaaleilla oli ollut mukana 162 neuvostomusiikkoa, jotka olivat voittaneet 75 kulta-, 67 hopea- ja 20 pronssimitalia. Puoluejohdolle tämä oli osoitus Neuvostoliiton musiikkikulttuurin korkeasta tasosta. Ideologisen komission päätös ”koskien puutteita neuvostomusiikoiden valmentamisessa kansainvälisiin kilpailuihin”, 1.10.1959. RGANI f. 11, op. 1, d. 49, l. 19. Varhaisempi muistio aiheesta, 17.6.1959. RGANI f. 5, op. 30, d. 102, ll. 67–69.

64. Kulttuuriministeriö lohdutti puoluejohtoa vetoamalla siihen, että Cliburn oikeastaan edusti ”venäläistä pianokoulua”, koska hänen opettajansa oli Moskovan konservatorion käynyt venäläinen Rosina Lhévinne. Kulttuuriministeriön raportti kansainvälisen Tšaikovski piano- ja viulukilpailun tuloksista, 22.4.1958. RGANI f. 5, op. 36, d. 71, ll. 17–27.

65. Kulttuuriministeriön raportti kansainvälisen Tšaikovski piano- ja viulukilpailun tuloksista, 22.4.1958. RGANI f. 5, op. 36, d. 71, ll. 17–27.

66. Keskuskomitean kulttuuriosaston muistio koskien puutteita neuvostomusiikoiden valmentamisessa kansainvälisiin kilpailuihin, 17.6.1956. RGANI f. 5, op. 36, d. 102, l. 69.

67. Neuvostoliiton ystävyysseurojen keskusliiton säännöt, Suslov 1.4.1958. RGANI f. 89, per. 55, d. 7, l. 163–164.

sa laajoilla kiertueilla seuraavan viiden vuoden ajanjaksolla, viimeisimpänä Richter, joka sai lähteä matkalle Yhdysvaltoihin vuonna 1960, kun KGB oli ensin päästänyt Richterin Suomeen koekieluontoisesti.⁶⁸ Vaihtojen nähtiin edistävän kuvaa Neuvostoliitosta maailmanrauhan takajana sekä kulttuurisesti yliverlaisena maana.⁶⁹

Kulttuurinvaihtosopimukset nostivat esille turismin. 1950-luvun puolivälistä Neuvostoliiton rajojen ulkopuolelle pääsikin entistä enemmän tavallisia kansalaisia samalla, kun turismia ulkomailta Neuvostoliittoon lisättiin.⁷⁰ Vaikka merkittävä osa matkailusta suuntautui edelleen Neuvostoliiton rajojen sisälle ja rajatummassa määrin muihin sosialistimaihin, myös kapitalistimaihin pääsy tuli mahdolliseksi. Käytännössä nämä olivat ryhmämatkoja, joille oli yleensä suunniteltu tiukka ohjelma, jonka noudattamisesta oli aina huolehtimassa KGB:n palkkaama ryhmänjohtaja tai vastaava tarkkailija. Usein matkoilla myös hyödynnettiin kaikkinaisia tilaisuuksia ulkomaisten yhteyksien solmimiseen kuten tilaisuuksia Neuvostoliiton kulttuurin esittelemiseen. Tämä saattoi olla neuvostoliittolaisen materiaalin jakamista kohdemaassa tai, kuten eräässä tapauksessa, ammattimuusikoiden jatkuva esiintymistä ulkomaanmatkalla, joka virallisesti oli turistimatka.⁷¹

Neuvostojärjestelmässä Ystävyysseurojen keskusliiton turistikiintiöt eivät olleet suurimmat, mutta ne kuvaavat varsin osuvasti varhaisia ulkomaille suuntautuneita turistimatkoja. Niille asetettiin ennen kaikkea tavoite, että matkalle osallistujat edistäisivät puolueen parasta solmimalla sopivia ystävyysuhteita kohdemaan ja Neuvostoliiton välille. Matkoille lähtevien tuli luonnollisesti olla lojaaleja, heillä piti olla oikeanlaiset poliittiset näkemykset ja heidän piti lisäksi kuunnella ennen matkaa ohjeistuksia siitä, miten ulkomailla tuli toimia. Matkat eivät myöskään olleet ilmaisia, vaan niistä joutui maksamaan, mutta toisaalta matkoja tuettiin. Liitto teki läheistä yhteistyötä Inturistin kanssa, jotta poliittiset tavoitteet matkoilla olisi mahdollista

saavuttaa. Esimerkiksi Yhdysvaltoihin suuntautuvilla matkoilla oli tavoitteena, että neuvostoturistit tapaisivat oman ammattinsa edustajia mutta myös maanmiehiään; ei-venäläisten tapauksessa omien kansallisuksiensa edustajia ja jälkeläisiä, joiden avulla heidän tuli mainostaa omaa kotimaataan.⁷²

Neuvostoliiton motiivit mittavaan kulttuurivaihtoon samoin kuin rauhanomaisen ulkopoliitiikan voimakas markkinoiminen herättivät länsimaissa myös ansaitusti laajaa epäluuloa. Esimerkiksi Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton kulttuurivaihtosopimuksen yhteydessä CIA oli epävarma Neuvostoliiton todellisista tavoitteista epäillen pyrkimystä vakoilla lännen teknisiä innovaatioita.⁷³ Kulttuurivaihdon jatkuttua useamman vuoden ajan ainakin osa CIA:n tarkkailijoista edelleen arvioi, että kulttuurisuhteiden varjolla harrastettiin mittavaa aseteknologian vakoilua.⁷⁴ Vaikka vakoilua varmasti tapahtuikin, laajat taiteilijaryhmien kiertueet, jotka sallivat erittäin vähän esiintymisten ulkopuolista toimintaa, oli-

68. KGB:n muistio keskuskomitealle, 7.12.1959. RGANI f. 5, op. 30, d. 103, l. 167. Richteristä tekivät epäilyttävän tämän saksalaiset sukujuuret, sekä kansanvihollisena ammuttu isä.

69. Kulttuuriministeri Mikhailov vierailujen merkityksestä: RGANI f. 89, per. 55, d. 7, l. 198.

70. Muisto koskien ulkomaista turismia Neuvostoliittoon, kevät 1954. RGANI f.5, op. 30, d. 70, ll. 110–112.

71. Raportti Italian SSOD:n aktiivien matkasta Italiaan, toukokuu 1960. GARF f. 9576, op. 16, d. 12, ll. 21–24. Vera Dulova ja Alexander Baturin, jotka olivat Bolšoi-teatterin muusikoita, olivat Neuvostoliitto–Italia-seuran kiertomatalla Italiassa antaen konsertteja jokaisessa vierailemassaan kaupungissa.

72. Ystävyysseurojen keskusliiton turistimatkoista ulkomaille, NKP:n keskuskomitean sihteeristö, 20.5.1961. RGANI f. 89, per. 55 d. 8, ll. 1–2, 5–6.

73. Guy E. Coriden (1958) 'The Intelligence Hand in East-West Exchange Visits', *Studies in Intelligence* 2, 63–70. Coridenin CIA:n sisäisessä julkaisussa pysyi salaisena 1990-luvun puoliväliin saakka.

74. Amos K. Wylie (1962) 'Unfair Exchange', *Studies in Intelligence* 6, 9–16. Kyseisinä vuosina lanseerattu laserteknologia nostettiin esimerkiksi vakoilukohteista.

vat tuskin otollisia vakoilutoiminnalle. Sen sijaan Neuvostoliitosta saapuneiden opiskelijoiden keskuudessa oli KGB:n henkilöstöä, ja pitkäkestoisia henkilövaihtoja käytettiin varmasti myös vakoilutoimintaan, mutta näitä varten ei tarvittu kattavia vaihtosopimuksia.

Keskeisin kulttuurinvaihtosopimuksiin johtanut tekijä oli molemminpuolinen usko sopimusten kannattavuuteen. Myös Yhdysvaltain hallinnossa oltiin lopulta sitä mieltä, että menetykset jäisivät paljon hyötyjä vähäisemmiksi.⁷⁵ Erityisesti länsimaisten vaikutteiden uskottiin vaikuttavan merkittävästi ihmisten ajatteluun ja muutettavan Neuvostoliittoa peruuttamattomasti perusteista käsin. Tämä huomattiin myös Neuvostoliitossa jo varhain. Neuvostoliiton levittäessä musiikkiaan ympäri maailmaa vastineeksi saatiin valtavasti ulkomaisia nauhoituksia. Sopimusteksteihin kirjattiin käytännössä vain vaihdon kokonaisuudet, genret lähinnä mainittiin puolueen prioriteettijärjestyksessä (klassinen ja kansanmusiikki ensiksi), mutta ilman määriä. Mežkniga, valtion ulkomaan kirja- ja levykaupasta vastaava organisaatio oli vuoden 1957 aikana ostanut Itä-Euroopan sosialistimaista 2 miljoonalla ruplalla liki 1,6 miljoona äänitettä. Ongelmana oli se, että levytyksistä merkittävä osa oli amerikkalaista ja englantilaista ”jazzahavaa”⁷⁶ musiikkia. Lauluissa käsiteltiin vapaata rakkautta ja muita kevytmielisiä ja turhanpäiväisiä aiheita.⁷⁷ Tarkoille luetteloille Neuvostoliitosta lähtevästä materiaalista ei ollut vastinetta saapuvan materiaalin osalta.

Mutta vaikka lukuisat vastaavat ongelmat alkoivat vaihtojen seurauksena kasautua, kuten ensimmäiset korkean tason taiteilijoiden loikkaukset länteen, ei tavoitteista tingitty ennen Hruštšovin kauden loppuvuosi. Vuonna 1962 Juri Žukov syrjäytettiin Kulttuurisuhteiden valtionkomitean puheenjohtajan paikalta, eikä kulttuuri Neuvostoliiton politiikassa enää saavuttanut yhtä näkyvää asemaa. Valtionkomiteakin purettiin lopullisesti 1967, ja sen käyttämä valta palautui ulkoministeriölle, kulttuuriminis-

teriölle ja muille kansainvälisille toimijoille. Kulttuurinvaihtosopimukset, sekä ylipäättään taiteilijaseurueiden vaihto, turismi, opiskelijavaihto ja muut kulttuurivaihdon muodot kuitenkin jatkuivat omalla painollaan. On erittäin todennäköistä, että sillä on ollut keskeinen merkitys erityisesti länsimaisten vaikutteiden virtaamisessa Neuvostoliittoon. Kulttuurivaihdon merkitys niin Neuvostoliitolle ja sen kansalaisille kuin kohdemaillekin on alue, johon tuleva tutkimus toivottavasti tuo lisää valoa.

Kulttuurivaihto Hruštšovin ulkopoliitikassa

Alussa esille nousseen kulttuurisen kylmän sodan määrittelyn mukaisesti kulttuuridiplomatia kuvaa Neuvostoliiton ulkopoliittikkaan kytkeytyviä kulttuurisia toimia vain osittain. Toisaalta 1950-luvun loppupuolella suoran propagandan merkitys selkeästi väheni ja ryhdyttiin korostamaan epäsuoria toimia. Neuvostohallinnossa ilmenikin pyrkimyksiä amerikkalaistyyliiseen kulttuuridiplomatiaan. Ulkomaisia kulttuurisuhteita kontrolloivien henkilöiden joukossa oli runsaasti pehmeämmän linjan kannattajia, joiden näkemysten mukaan kapitalistinen maailma oli mahdollista kohdata ilman jyrkkää vastakkainasettelua. Brežnevin kaudella nämä kuitenkin joutuivat mukautumaan konservatiivien vaatimuksiin, ja suoran propagandan osuus korostui hienovaraisten vaihto-ohjelmien kustannuksella. Tässä suhteessa Kulttuurisuhteiden valtionkomitean vallan väheneminen 1960-luvun puolivä-

75. Richmond (2003) 16–18. Richmond on kirjassaan käynyt läpi sopimuksen solmimiseen johtanutta kehitystä. Hänen mukaansa hallinnossa päädyttiin siihen, että USAn kieltäytyminen sopimuksesta olisi ollut Neuvostoliitolle liian suuri propagandavoitto myös niiden mielestä, jotka uskoivat vakoiluun sopimuksen nojalla.

76. Käytetty termi venäjäksi oli ”dzhazirovannoi”.

77. Ideologisen komission päätös ”gramofonilevytuotannon merkittävistä puutteista”, 22.4.1958. RGANI f. 11, op. 1, d. 9, l. 19–27.

1950-luvun loppuvuosina Neuvostoliitto ryhtyi voimakkaasti markkinoimaan Neuvostoliittoa matkailumaana myös länsimaissa. Matkailua edistävien tahojen edistyksellisyys kuitenkin törmäsi ongelmiin, joita Neuvostoliiton sisäisestä turvallisuudesta vastaavat tahot kuten KGB asettivat. U.S.S.R. (US edition) no 112, 1959.

liä kohden ja lopullinen lakkauttaminen vuonna 1967 ilmentävät kehitystä hyvin. Hruštšovin kaudella kulttuuri oli aivan keskeisellä sijalla Neuvostoliiton ulkomaille suuntautuneessa toiminnassa, kun taas myöhemmin kulttuurinen vaikuttaminen oli vain yksi toimintakenttä muiden joukossa. Toiminnan linjat kuitenkin vakiinutettiin 1950- ja 1960-luvun taitteessa, mikä tekee ajankohdan tarkastelusta erityisen tärkeän.

Neuvostoliiton ulkomaisen kulttuurivaihdon tutkimuksessa myös sen moniulotteisuus aiheuttaa ongelmia. Siihen kuuluu useita osasia, joita perinteisesti tutkitaan eri oppiaineiden piirissä. Niinpä esimerkiksi kulttuurivaihdossa keskeisellä sijalla ollut radio- ja televisio-ohjelmien vaihto ja -yhteistyö katsotaan mediahistorian alaan kuuluvaksi. Samoin kulttuurivaihdon kehäänkärkenä toimineet musiikki ja tanssi taas usein rajataan musiikin- tai teatterintutkimuksen tehtäväksi. Silti tämä toiminta turismin, ystävyyskaupunkiverkostojen, sekä useiden muiden kulttuurivaihdon ilmentymien ohella luettiin Neuvostoliitossa osaksi kulttuurista vaikuttamista samoin kuin ulkopolitiikan kulttuurista ulottuvuutta. Näillä toimilla pyrittiin edistämään yhteistä poliittista päämäärää.

Kulttuurivaihtoa voidaan tarkastella Neuvostoliiton poliittisena toimintana, kuten tässä artikkelissa on tehty. Onkin kokonaan toinen asia, miten yksittäiset henkilöt kulttuurivaihdon kokivat. Vaihdon eri muodoissa mukana olleet eivät useinkaan edes ajatelleet toteuttavansa Neuvostoliiton poliittisia tarkoituksia, vaan toiminta oli heille täysin epäpoliittista. Vaihdon vaikutukset saattoivat olla myös täysin toisenlaisia kuin neuvostojohdossa suunniteltiin. Sen sijaan että vaihtoon osallistuneet olisivat edustaneet Neuvostoliittoa, heille saattoi olla paljon tärkeämpää saada ammatillisia kontakteja tai vaikkapa löytää Neuvostoliitosta puuttuvia länsimaisia kulu- tustavaroita.

Suomen, kuten monen muunkin länsimaan näkökulmasta kulttuurivaihto mahdollisti laajamittaiset neuvostoliittolaisten huippuartistien vierailut, välillä jopa pienten tapahtumien ohjelmistoon. Kulttuurivaihdon kautta monet myös löysivät ystäviä Neuvostoliiton alueelta tai pääsivät jopa matkustamaan Neuvostoliittoon. Neuvostoliitto pyrki alun perinkin kätkemään vaihtotoiminnan poliittiset ulottuvuudet. Tarkoitus kuitenkin oli, että poliittiset päämäärät toteutuisivat Neuvostoliiton tunnettuuden ja sen aiempaa positiivisemman maineen kasvuna. Tämä tavoite ainakin osittain saavutettiin esimerkiksi Suomen kohdalla, jossa suuri osa vanhasta venäläisvihasta onnistuttiin voittamaan. Jos molemminpuolinen ymmärrys vaihtojen seurauksena lisääntyikin, neuvostojärjestelmän paremmuutta kulttuurivaihto ei kuitenkaan voinut todistaa. Harvassa länsimaassa ihmiset olivat valmiita luopumaan markkinataloudesta neuvostomallisen sosialismin hyväksi.

Vaikka Neuvostoliitto onnistui houkuttelemaan ihmisiä toimimaan itseään hyödyttävällä tavalla kulttuurivaihtoprojekteissaan, useimmat niihin osallistuneet katsoivat toimivansa omista lähtökohdistaan käsin eivätkä edustavansa Neuvostoliittoa. Tämä koskee erityisesti länsimaisia ihmisiä, mutta myös monia neuvostokansalaisia. Vaikka monien länsimaiden kansalaisten on ajateltu toimineen Neuvostoliiton laskuun, harva yksilö näin käytännössä teki. Huomattavasti useammin heillä oli omat syynsä toimia tavalla, jonka Neuvostoliitto katsoi hyödyttävän itseään. Suoranainen Neuvostoliiton lukuun toimiminen oli harvinaisempaa kuin salaliittoteoriat antaisivat olettaa. Suomenkin tapauksessa sisäpoliittiset tai henkilökohtaiset vaikuttimet olivat paljon tärkeämpiä motiiveja osallistua Neuvostoliiton kanssa tapahtuvaan kulttuurivaihtoon kuin usko Neuvostoliiton järjestelmän ylivertauuteen saati sen toimivuuteen Suomessa.